

Cesta životem

Vývojová psychologie

Pavel Říčan

Přepracované vydání

Cesta životem

Pavel Říčan

Přepracované vydání

Říčan, Pavel

Cesta životem : vývojová psychologie / Pavel Říčan. --

Vyd. 2. -- Praha : Portál, 2006. -- 390 s. : il.

ISBN 80-7367-124-7

159.922/.923 * 159.922

- psychologie životní cesty
- vývojová psychologie
- populárně-naučné publikace

159.92 - Vývojová psychologie. Individuální psychologie

Lektorovala PhDr. Dana Krejčířová

© Pavel Říčan, 2004

Portál, s. r. o., Praha 2004

ISBN 80-7367-124-7

Obsah

Úvodem	13
Odkud a kam... ..	13
Život, vědění a věda	15

KAPITOLA 1

Co je a jak se dělá biodromální psychologie? (Základní pojmy a metody)	19
Co je vývoj?	19
Hybné síly duševního vývoje	25
Průběhové formy duševního vývoje	38
Celoživotní duševní vývoj	49
Základní linie biodromálního vývoje	55
Jak se zkoumá celoživotní duševní vývoj?	63

KAPITOLA 2

Jednání první: za oponou (Vývoj před narozením)	69
A do světa... ..	72

KAPITOLA 3

Nejdelší rok (Vývoj v kojeneckém období)	75
Kojenec roste	76
Vývoj pohyblivosti a vnímání v prvním roce	78
Vývoj inteligence	80

Kojenec mezi lidmi	82
Psychologické narození	86
Celý člověk je ústy	91
Jiný kraj – jiný mrav	95
Co vydrží takový kojeneček?	99

KAPITOLA 4

Na vlastních nohou

(Vývoj ve věku batolete – od prvních do třetích narozenin)	101
Jak rosteme a jak je to s tím batolením?	101
Začínáme doopravdy mluvit	102
Jak si batole hraje?	103
Pokroky ve škole myšlení	105
Společenský život batolete	106
Jiný kraj – jiný mrav (<i>dokončení</i>)	110
Hrníček	111
Já jsem já!	112
Ne a nechci! (<i>Negativistické stadium ve vývoji batolete</i>)	113
Svoboda v řádu	116

KAPITOLA 5

Kouzelný svět předškoláka

(Vývoj dítěte od 3 do 6 let)	119
Tělesný vývoj a pohyblivost	120
Nastupuje matematika (<i>Rozumový vývoj předškolního dítěte</i>)	121
Dítě mezi dětmi	125
Fantazie, fantazie, fantazie! (<i>Hra, výtvarný projev a pohádka v životě předškolního dítěte</i>)	127
Sám sobě soudcem (<i>Vývoj svědomí u předškoláka</i>)	133
Já s tátou, já s mámou	135
Tak pravil Freud... ..	138
Odvaha – a strach	142

KAPITOLA 6

Střízlivý realista

(Vývoj v mladším školním věku – od 6 do 11 let)	145
---	-----

Tělesný vývoj školáka	146
Co znamená mítí filipa	148
Jaké je to ve škole?	150
Co s načatým odpolednem?	155
Kluci a holky – muži a ženy	157
Doma přece jen nejlíp	159
Co dokážu ve velikém světě?	162

KAPITOLA 7

Čas první lásky

(Pubescence – období od 11 do 15 let)	169
---	-----

Metamorfóza	
<i>(Tělesný vývoj v pubescenci)</i>	171
Tak myslí vědci	
<i>(Vývoj inteligence v pubescenci)</i>	174
Volný čas	176
Život na sopce	177
Přijmout svou tvář	178
Já a vy – já a my	
<i>(Pubescentovy vztahy k rodičům a k vrstevníkům)</i>	181
Zamilovanost – a sexualita	184
Křehké ideály	188

KAPITOLA 8

Na vrcholu mládí

(Adolescence – vývoj od 15 do 20–22 let)	191
--	-----

Na vrcholu krásy	
<i>(Tělesný vývoj v adolescenci)</i>	193
Na vrcholu inteligence?	194
Nemám čas!	200
Láska a sexualita dospívajících	202
Dobro – zlo – spravedlnost	
<i>(Mravní vývoj v adolescenci)</i>	210
Generace proti generaci	212
Kdo doopravdy jsem?	
<i>(Adolescentní hledání a budování identity)</i>	216
Azyl v zemi nikoho	
<i>(Adolescentní moratorium)</i>	223
Rituály dospělosti	225

KAPITOLA 9

Zlatá dvacátá léta

(Vývoj ve věku od 20 do 30 let) 229

 Tělesný vývoj 232

 Pracovní a společenské uplatnění dvacátníků 234

 Jak si být blízko a jak blízko si být?
 (*Erotika, sexualita, intimita*) 238

 Vezmeme se – co jiného? 245

 Mladá rodina 257

 První manželství – první rozvod 264

KAPITOLA 10

Životní poledne

(Vývoj člověka od 30 do 40 let) 271

 Děti a my, my a děti 273

 Krise životního středu 276

KAPITOLA 11

Druhý dech

(Vývoj mezi 40 a 50 lety) 289

 Tělo, čas a smrt 290

 Čtyřicátník v zaměstnání 296

 Žena a muž po čtyřicítce 299

 Mezi generacemi 304

 Amerika kontra stáří?! 310

KAPITOLA 12

Jaké je to po padesátce?

(Vývoj od 50 do 60 let) 313

 Tělesné změny po padesátce 314

 Duševní úpadek – nebo růst? 320

 Žena v muži – muž v ženě 327

 Umíme stárnout? 329

KAPITOLA 13

Přidat léta k životu – přidat život k létům

(Životní cesta po šedesátce) 331

 Tělesná involuce 333

Duševní involuce	337
Hrajme dál!	345
Kvete láska v každém věku?	351
Stáří a víra	357
Stáří u mladých	358

KAPITOLA 14

Nakonec o smrti...

<i>„... ve chvíli, kdy už podává své černé zrcadlo.“</i>	<i>363</i>
Jak jde smrt s námi životem	366
Umírání a smrt – těch druhých	372
Ve stínu smrti	375
Integrita – nebo zoufalství	380
Ohlédnutí	382

Vybraná použitá a doporučená literatura	385
--	------------

Rejstřík	387
-----------------------	------------

*Tuto knihu věnuji památce svého otce,
profesora Rudolfa Říčana*

Celý svět je scéna

a muži, ženy, všichni jsou jen herci.
Mají svá „vystoupí“ a „odejde“
a jeden herec hraje v sedmi aktech
až sedm úloh. Nejprv nemluvnátko,
v peřince vrnící a cintající.

Pak záčka s torbou, s červánkovým líčkem,
jenž, fňukaje a nerad, jako šnek
se šourá do školy. Pak zamilovaného,
jenž vzdychá jako pec a tklivě „její“
opěvá obočí. Pak vojáka –
karaj, karamba! – s kníry jako pardál,
hráče a rváče lechtivého na čest,
bublinu slávy lovícího v jícnech
nabitých děl. Pak pana sudího
s kulatým břískem dobře napapaným,
s pohledem přísným, bradkou pěstovanou,
omšelé průpovídky ronícího.

Tak hraje, hraje, až se v šestém aktu
přehraje na dědka. Má bačkory,
na nose brýle, u opasku měšec,
mladistvé spodky, ještě zachovalé,
se na něm plandají a mužný hlas
mu směšně přeskakuje do fistulky
a piští zas jak děcku. Sedmý akt,
jímž smutně napínavý děj se končí,
je čiré zapomnění; pryč a pryč
je zrak a sluch a čich a chuť a všechno.

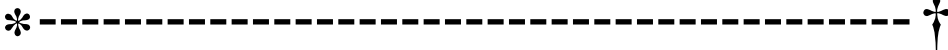
William Shakespeare: Jak se vám líbí
(Přeložil E. A. Saudek)

Úvodem

Odkud a kam...

Ať už člověk cílevědomě vede svůj život a často o něm přemýšlí, ohlíží se nazpět a plánuje daleko dopředu, anebo si životem bezstarostně klouže a zajímá se jen o přítomný den, má o své cestě aspoň mlhavý celkový obraz. Tento obraz bychom mohli přirovnat k mapě se zakreslenou trasou nebo ke scénáři, podle něhož se do určité míry a určitým (složitým) způsobem řídíme. Zkusme si tento obraz přiblížit tím nejnázornějším příkladem, jaký můžeme dát – pohledem na vlastní život, do vlastního nitra.

Čára života

Na obrázku je znázorněn váš život v největším možném zjednodušení, ve formě prosté úsečky ohraničené krajními body. Začal zrozením, přesněji řečeno počítím (*), a skončí smrtí (†). Nevíme, kdy zemřeme, ale zkusme si „zahrát“¹ tak, že odhadneme, kde na této úsečce je naše současná chvíle, to znamená, s jakou délkou života ve svém životním scénáři (tak nějak neurčitě, jak už to bývá) počítáme. Vidíme se ve čtvrtině, třetině, polovině – nebo snad krátce před koncem? V každém případě si na znázorněné úsečce označte nějaký bod jako současnou chvíli. A teď se podívejte „za sebe“: Které nejdůležitější události

1 Užívám uvozovek, protože o hru – jak to v psychologii bývá – zároveň jde i nejde. Jde o hru ve smyslu uvolnění kontroly a povzbuzení fantazie, a nejde o hru ve smyslu nezávazné legrace, pouhé zábavy. Každé poctivé zamyšlení nad sebou samým je krokem na cestě, o které přesně nevíme, kam nás dovede.

určily váš život, formovaly vaši osobnost, otvíraly nebo zavíraly vaše možnosti? Kde byly rozhodující křižovatky? Vyznačte je na úsečce jako body. Mohou být dvě nebo tři, případně více, ale nejděte nad sedm. Pak se zamyslete nad svou budoucností: Co od ní čekáte, a kdy? Na co se těšíte, čeho se bojíte, jaké činy ve vás uzrávají?

Věnujte této hře aspoň pět minut (raději půl hodiny), všechny označené body si heslovitě popište a udělejte si k nim poznámky – a pak se podívejte na obrázek na str. 284, kde najdete pro ilustraci takový konkrétní záznam určitého člověka: autobiografii (vlastní životopis) v kostce spojenou s tím, co bychom mohli nazvat „autobioprojekt“ nebo jednodušeji *životní projekt*.

Ale nedívejte se na str. 284 hned, nejdřív aspoň těch pět minut pracujte (hrajte si) zcela samostatně, bez nápovědy. Vyplatí se to: i způsob, kterým k této úloze přistoupíte, jak ji pojmete, je pro vás charakteristický, a je tedy příležitostí k sebepoznání.

Na zmíněném obrázku je zakreslena navíc křivka životní spokojenosti dané osoby (pacientky), která dává její autobiografické zkratce další rozměr. I vy si můžete takovou křivku dokreslit nad svoji autobiografickou úsečkou (a protáhnout ji třeba i do budoucnosti, kde ji výstižněji nazveme *křivkou naděje*). Kdy jste měli období nejvyššího, „stoprocentního“ štěstí, kdy to bylo tak „na padesát procent“, a kdy jste byli úplně „dole“?

Pokuste se zaznamenat, jak to tehdy *skutečně bylo*, nejen co jste si o tom *mysleli*. Člověk se může pokládat za nešťastného, být velmi nespokojen – a po letech pochopí, že právě tehdy byl velmi šťastný. A stejně dobře to může být i naopak.

Jestliže vás tato hra zaujala, můžete sestavit ještě životní úsečky svých rodičů, případně i svých dětí, tak jak je vidíte vy. Stojí za zamyšlení, jak životy rodičů a dětí souvisí, jak se vzájemně ovlivňují, jak se některá témata, nedořešené otázky a úkoly vracejí, jak individuální životní cesta je etapou životní cesty celého rodu.

Knihu o lidském životě jako celku jsme začali praktickou ukázkou toho, oč nám jde především: *jak svému životu rozumí ten, kdo ho žije a utváří*. To je naše přirozené východisko, ke kterému se budeme stále znovu vracet. Vycházíme přitom z přesvědčení, že vedení vlastního života je realizací *osobní svobody*, která patří k nejvyšším hodnotám moderního člověka. Pravá svoboda ovšem neznamená prostě volnost, možnost dělat, co se nám zachce. Jsme tím svobodnější, čím jsme vzdělanější a statečnější, čím lépe rozumíme době, v níž žijeme, čím více se orientujeme na cíle, jež přesahují náš individuální život – a také ovšem čím jsme duševně zdravější, čím lépe rozumíme svým hlubokým motivům a sklonům, čím lépe dokážeme odhadnout své možnosti a meze.

Život, vědění a věda

Tato kniha chce být praktická. Chce čtenáři pomoci, aby se orientoval na své vlastní životní cestě. Aby si dovedl poradit v krizi, ve které možná právě je nebo která se nevyhnutelně – a předvídatelně – blíží. Aby se dovedl připravit na to, co ho v budoucnosti pravděpodobně čeká, dobrého i zlého. Aby nepropásl příležitosti, které se nevracejí. A zároveň aby lépe rozuměl životní cestě těch, se kterými žije jako matka nebo otec, syn nebo manželka, anebo které má na starosti jako učitel, lékař, trenér, rádce nebo prostě přítel, jemuž okolí důvěřuje a na kterého se lidé obracejí v životních těžkostech.²

Tedy nic zvlášť nového. Rady do života se dávají, co svět světem stojí, a v knihách nových i v těch nejstarších je nashromážděno mnoho životní moudrosti, ať už jde o psychologický román, poezii, staré mudrosloví nebo o knihy vzpomínek.

Každá doba je však jiná, má své vlastní naděje a strachy, nově si klade věčné lidské otázky a novým způsobem se na ně snaží odpovědět. Naše doba sází na vědu, mimo jiné na psychologii a sociologii. Snažíme se popsat průběh lidského života, rozeznat v každém individuálním životě něco typického, klasifikovat životní cesty, najít zákonitosti, podle kterých tyto cesty – přes svou velkou rozmanitost – probíhají. Na základě tohoto poznání se pak snažíme ovlivňovat druhé lidi a pokoušíme se využít ho i pro vedení svého vlastního života.

Psychologie a sociologie ovšem měly a mají i mnoho jiných zájmů, než je běh lidského života. Psychologie zkoumá duševní funkce – vnímání, myšlení, citění, strukturu „psychického aparátu“, zabývá se měřením různých vlastností jako inteligence, dominance atd. Když už se zkoumá vývoj, pak především v dětství a dospívání; a nikoli vcelku, nýbrž po dílčích liniích, jako je vývoj myšlení nebo vývoj kresby. Celoživotním vývojem se začala soustavně zabývat německá psycholožka Charlotte Bühlerová asi před sedmdesáti lety – vznikla klasická kniha *Lidský životní běh jako psychologický problém*. Od té doby se mluví o *psychologii životního běhu* (německy *Lebenslaufspsychologie*); anglický termín je *psychologie životního rozpětí* (*lifespan psychology*). Velmi šťastný je pojem, který navrhl bratislavský psycholog Jozef Koščo: *biodromální psychologie* (řecky *bios* = život, *dromos* = běh). Pro běžné užívání neohrabaný, ale autorovi nejbližší je Anaňjevův pojem *psychologie životní cesty*. Slovo cesta svou obrazností hned napovídá řadu souvislostí speciálně lidských a je blízké bezprostřední zkušenosti: na cestě jsou setkání a loučení, bloudění a návraty, nebezpečné křižovatky, brody a průsmyky.

2 Tato kniha má vývojovou psychologii především *popularizovat*, což někdy znamená dát srozumitelnosti, zajímavosti a praktičnosti přednost před přesností a odborností. Místo poznatku uvádím někdy jen radu, která z něj vyplývá. Odborným jazykem psané vysokoškolské učebnice najde zájemce v seznamu literatury (zvláště Vágnerová, 2000, a Langmeier, Krejčířová, 1999). Některé odborné termíny a náročné myšlenky uvádím v poznámkách pod čarou.

Biodromální psychologie jako věda se rozvíjí pomalu. Ujasňuje si vlastně teprve své základní pojmy a strategie. Je např. těžké vymezit pojem vývoje tak, aby se hodil pro výklad všech životních stadií. Hledají se metody, kterými by bylo možno sledovat vývoj člověka od prvních let až do pozdního stáří, a není ani vždycky jasné, které vlastnosti je nejdůležitější dlouhodobě sledovat. Snažíme se vytyčit zákonitá stadia životní cesty, její nejdůležitější předěly. Víme už mnoho o tom, jak se liší dítě od dospělého a dospělý od starce, to nás však samo o sobě neuspokojuje. Jde nám o vědění uspořádané po způsobu toho novověkého stylu myšlení a zkoumání, který se nazývá věda: o vědění ověřené přísnou disciplínou logické a matematické metodologie, neúnavnou kritikou zamlčených předpokladů; neboť stále znovu se přistihujeme, že jsme bezděčně považovali za samozřejmé něco, co vůbec samozřejmé není.

Jde nám o vědu, ale zároveň *nemůžeme čekat*. Musíme rozhodovat (také o sobě samých!), radit, léčit, vychovávat teď, dnes, denně. Musíme se přitom opírat o poznání obsažené i jinde než ve vědě, v těch zmíněných starých i nových vyprávěních, jež jsou založena na zkušenostech tisíciletí i na postřehu současníků; jejich přesnost bývá přesností umělce, filozofa, historika. Moudrost, kterou potřebujeme, bývá vtělena ve zvycích a ve způsobu života různých společenství, v tradici, které rozumíme, protože jsme v ní zakotveni. Najdeme ji v odborném přesvědčení velkých pedagogů a psychoterapeutů, kteří také museli jednat a nečekali, až věda se svým precizním, ale těžkopádným aparátem prověří jejich geniální postřehy. Nesmíme se bát vstoupit ani na tenký led extrapolací, domněnek odvozených pouhou – byť svědomitou – úvahou z toho, co je prokázáno.

Tak je tomu v životě a nemůže tomu být jinak ani v této knize. Řídím se příkladem svého velkého zesnulého učitele, pražského profesora Václava Příhody. Ten ve svém monumentálním díle bez rozpaků cituje Balzaka i Schopenhauera, Komenského i Goetha, denní tisk i statistickou ročenku – a někdy i vzpomínky ze svého bohatýrského života.

Psychologie je „*věda dvou tváří*“, od počátku v ní můžeme sledovat dva směry. První směr, *objektivisticko-technokratický*, se orientuje na přírodní vědy, na objektivní poznání, měření, matematiku a co nejjednodušší (redukující) vysvětlení zkoumaných jevů. Tento směr má sklon zkoumat lidi jako jiné objekty, aby je bylo možno využívat, ovládat, případně měnit. Druhý směr, *humanisticko-rozumějící*, se učí více z humanitních věd, jako je historie, vědy o umění a literatuře atd. Psycholog orientovaný na tento směr se snaží rozumět lidem na základě vzájemného setkání jako bytostem, z nichž každá žije svůj jedinečný úděl, raduje se, trpí a doufá. Na základě tohoto porozumění se snaží pomáhat druhým k tomu, aby byli svobodnější, moudřejší, zodpovědnější a šťastnější. – Mezi těmito dvěma směry je stále napětí, ale mohou také velmi plodně spolupracovat. Tato kniha je pokusem načrtnout na základě obou směrů obraz lidského života, který bude dávat smysl a který čtenáře povzbudí, aby hledal a vytvářel smysl své vlastní existence.

Na tomto místě bych rád poděkoval stovkám pacientů, poradenských klientů i jiných lidí, kteří mi svěřili své životní příběhy. Bez nich bych nemohl napsat tuto knihu. Mnohdy šlo o osudy těžké, spletné i kruté, ale vždycky jsem se snažil vidět je jako příběhy s nadějnou budoucností.

Snad se bude některým čtenářům zdát, že se příliš zabývám stinnými stránkami života, myšlenkami a city, které je lépe vůbec neobnažovat. Avšak jedním z hlavních motivů této knihy je ukázat *život bez předsudků a iluzí*, které mívají lidé různého věku sami o sobě, o svých vrstevnících i o lidech jiného věku: děti o svých rodičích, čtyřicátníci o sedmdesátnících (a naopak), skoro všichni o batolatech. Jako příklad uveďme tuctový barvotisk „Matka miluje své dítě“, který působí obecný zmatek. Co si má počít nastávající matka nebo matka nesnesitelného tříletého tyрана, když ke svému dítěti pocítí nechuť, odpor, nebo dokonce záblesk nenávisti? A jak se má vyznat v situaci šestiletá dívka, která jaksi povinně věří, že každá matka miluje své dítě, a přitom ze své matky cítí – právě teď nebo měsíc po měsíci – spíše chlad a nenávist, přestože má od ní plný pokoj krásných hraček a oblečení z nejdražších obchodů?

Ano, matka miluje své dítě, radostně, upřímně, vřele, obětavě. Jenže to není dogma, to je norma, žádoucí stav, ke kterému se blížíme někdy těžce, nejistě, pomalu a složitými oklikami, zvláště jestli jsme sami byli v dětství milováni složitě, nejistě, vlažně – nebo vůbec ne. A ten vztah lásky stejně jako jiné vztahy mezi lidmi se musí vyvíjet: nesedíme spolu na jednom místě, jdeme po cestě, na níž nás čekají proměny, ztráty, loučení a nová setkání. Úkolem psychologie není jen zjišťovat, jací lidé jsou, ale také jací mohou být, jakými se mohou stát. *Co má a může být, to je nejlepší východisko pro zkoumání toho, co opravdu je:* chudobu vidíme, kde víme o možném bohatství; chlad cítíme, kde známe možnou vřelost; pouta nás tlačí tam, kde víme, co je to svobodný lidský vztah.

Má-li se člověk orientovat ve svém osobním životě, musí *znát mantinely*, které mu vymezuje příroda stárnutím, nemocemi a tělesnými slabínami, jež mu často zůstávají dlouho skryty. Má znát i drsné stránky sociální reality, o kterých se běžně nemluví nebo které máme sklon přehlížet, dokud jsou dál než špička našeho nosu. Bolest a tragiku života ani jeho trapné, ubíjející lapálie není správné zakrývat růžovým paravánem. Trpké pravdy o životě jsou výzvou: chtějme od života tolik krásy, dobra a pravdy, aby to stálo za všechno utrpení, které v něm musíme podstoupit!

Psychologie životní cesty se nutně zabývá „velkými“ tématy, která jinak obvykle zůstávají na periferii vědecké psychologie, protože dosud nebyly vytvořeny předpoklady pro jejich exaktní zpracování. (Dnešní psychologie má – jako věda vůbec – sklon zabývat se hlavně dílčími, dobře ohraničenými tématy.) Jsou to otázky dlouhodobé životní perspektivy, hodnot, smyslu života, vztahu ke smrti, spirituality, vztahu k sobě a k lidem vůbec, identity a další

široká, syntetická témata. Sama biodromální psychologie je téma větší než život jednoho badatele. I když nepovažuji tuto knihu za soustavné vědecké dílo, je mi líto, že je plná mezer. S každou kapitolou, s každým tématem se vynořovaly nové, životně důležité otázky, na něž se těžko hledají odpovědi.

Co je a jak se dělá biodromální psychologie?

(Základní pojmy a metody)

Co je vývoj?

Vývoj je slovo, které má v běžné řeči vysokou frekvenci a široký, dost neurčitý význam. Užíváme ho, když chceme říci, že něco probíhá a přitom dochází ke změnám: situace se vyvíjí, fotbalový zápas se vyvíjí, nemoc se vyvíjí tak a tak. Proto samozřejmě souhlasíme, když někdo řekne, že i člověk se vyvíjí – ale neznamená to pro nás nic zvláštního.

Chceme-li pojmu vývoje hlouběji porozumět, je nejlépe podívat se trochu do jeho historie. Zjistíme, že vývoj byl *jednou z revolučních myšlenek 19. století*. Známe Darwinovu teorii, jež říká, že obrovská rozmanitost životních forem na Zemi je výsledkem *náhodných mutací genů a selektivního přežívání jedinců podle schopnosti obstát v daných podmínkách*: „Člověk vznikl z opice!“¹ Tato teze radikálně měnila nejen tehdejší biologii, ale také celý obraz světa, který sdíleli vzdělanci i ostatní veřejnost. Zde je jasné, co se rozumí vývojem: řada změn, které vedly od nejjednodušších jednobuněčných organismů až k doko-

1 To je vulgární formulace, jež vešla do obecného povědomí pro svou jednoduchost. I když však budeme mluvit přesněji o „společných předcích“ a i když budeme konstatovat mezery v Darwinově teorii, důsledky pro naše vidění světa budou v podstatě stejné.

nalosti lidského organismu.² To je hlavní vývojová linie a vedlejší linie vedly ke vzniku všech dosud existujících i vyhynulých zvířat a rostlin.

Pojem vývoje nezůstal omezen na teorii o vývoji druhů. Zlákal vědce jiných oborů, kteří si ho ovšem vždycky uzpůsobili podle svých potřeb, aby jim pomohl vidět *zákonitost změn*, jež pozorují oni. Máme tedy různé teorie společenského vývoje, vývoje jazyka a kultury a na druhé straně i vývoje vesmíru. Na půdě biologie se začalo mluvit vedle druhů také o vývoji individuálního organismu, jednotlivé živé bytosti. Největší zájem se samozřejmě soustředil na vývoj lidského jedince, jak před narozením, tak v dětství a mládí. Teorie psychického vývoje vznikaly – trochu přehnaně řečeno – jako jakýsi přívěsek biologických vývojových teorií, pod jejich vlivem a podle jejich vzoru.

Vědci různých oborů užívají tedy pojem „vývoj“ každý po svém. Tak vzniká (vlastně již dávno vznikl) úkol pro filozofy: promyslet, co vůbec vývoj je, jak obecně rozumět tomuto pojmu. To je složitý úkol, zvláště když si uvědomíme, že se do pojmu vývoje mísí – a to ovšem i v psychologii – *osvícenská tradice víry v pokrok* a romantické přesvědčení, že existuje něco jako vývoj ducha národů.

Co tedy obecně je vývoj, vývoj čehokoli? Řekneme jen velmi přibližně a neúplně: Vývoj je změna, při které organismus nebo jiný vyvíjející se objekt:

- získává nové vlastnosti, přičemž si ponechává dosavadní (ale některé z dosavadních vlastností zpravidla ztrácí);
- se stává složitějším vnitřně (vztahy mezi jeho částmi) i navenek (vztahy mezi ním a jeho okolím);
- se stává méně závislým na svém okolí, tedy autonomnějším.

Do pojmu vývoje je možno zahrnout – a pro filozofa je to vlastně povinností – i odpovídající změny probíhající opačným směrem: organismus nebo jiný objekt zákonitě spěje k zániku, upadá.

Nám jde v této knize o duševní vývoj lidského jedince. Tím si teorii vývoje značně zjednodušíme. Ale než opustíme obecnou rovinu vývoje vůbec, řekněme si aspoň, které hlavní myšlenky inspirovaly vývojové psychology zaměřené na lidského jedince v době, kdy jejich obor vznikal:

- Člověk ve svém duševním vývoji opakuje duševní vývoj celého lidstva: Kojenec začíná v určitém smyslu tam, kde začínalo lidstvo před vznikem kultury a civilizace, a jeho cesta k dospělosti vede k jasnějšímu, bohatšímu, více vědo-

2 Evoluce se netýká jen tělesných tvarů a funkcí (anatomie a fyziologie), nýbrž také instinktů, jež z velké části řídí i lidské prožívání a chování. *Evoluční psychologie* (která je v současné době dosti populární, protože nabízí elegantní a jednoduchá vysvětlení pro mnoho jevů) tvrdí: Mnoho z našich citů, reakcí, způsobů jednání s druhými lidmi atd. lze pochopit, když si položíme otázku, *jak to přispívalo k množství a zdatnosti potomstva* daného (tak a tak prožívajícího a jednajícího) jedince – v podmínkách pravěkého života, snad někde v afrických savanách, kde snad naši předkové žili ve skupinách o 50–150 lidech.

mému duševnímu životu. V historii lidstva lze vidět analogie k individuálnímu vývoji myšlení, řeči, rozumového ovládání citů atd.

■ Duševní vývoj jedince opakuje vývoj, kterým procházela psychika ve vývojové řadě živočichů, od nejjednodušších druhů až po lidoopy, schopné už rozvinutého dorozumívání a elementárního myšlení.

■ Duševní poruchy, zejména opožděný rozumový vývoj, ale i nedostatečný vývoj ušlechtilých citů nebo duševní chorobu, to vše je možné pochopit jako ulpění na určitém stadiu vývoje nebo jako nežádoucí návrat.

■ Duševní vývoj jedince se podobá jeho tělesnému vývoji: tak jako se lidský zárodek rozčleňuje v jednotlivé orgány se stále složitější stavbou, tak také psychický organismus je schopen stále rozmanitějších reakcí a činností.

Vývoj jedince

Pojem vývoje má – jak jsme uvedli – v různých oborech různý význam; přesněji řečeno, slovo vývoj označuje v různých oborech odlišné, i když úzce spřízněné pojmy. Teď se soustředíme na ten pojem vývoje, který v této knize nejvíce potřebujeme, tj. na vývoj jedince; myslíme přitom samozřejmě především na jedince lidského. Tedy znovu: Co je vývoj?

a) Vývoj jako řada zákonitých změn

Vývoj je řada zákonitých změn, které nastávají v zákonitém pořadí: tak, a nejinak. Například motýl se vyvíjí tak, že se z nakladeného vajíčka vylíhne housenka, ta se – po řadě méně nápadných změn, jež proběhnou v tomto stadiu vývoje – změní v kuklu a z ní pak vznikne dospělý motýl. Ve vývoji lidského těla nejsou předěly – snad s výjimkou porodu – tak markantní, ale tělesný vývoj má přesto zcela určitou zákonitost. S duševním vývojem člověka je to ještě složitější – ale o tom právě tato kniha je.

Řekli jsme *zákonitá* změna. To znamená, že ne každá změna, která se s námi v životě stane, je vývojová. Jestliže při autonehodě utrpím těžký úraz, je to velká změna mého organismu, ale není to jeho vývoj. Je to náhodný násilný zásah do vývoje. Jestliže přežiju, ale přijdu o ruku, budu se i dále vyvíjet, můj tělesný, a zejména duševní vývoj tím však bude poznamenán. – Podobně dítě prodělává určitý citový vývoj, do kterého může násilně zasáhnout delší odloučení od matky v raném věku. Vývojový proces se nezastaví, ale bude škodlivě poznamenán, poběží jinak, než (by) měl. Zásah do vývoje je v obou případech náhodný, nezákonný, další vývoj je opět zákonitý. Četné větší i menší náhodné zásahy do tělesného i duševního vývoje vedou – vedle jiných vlivů – k tomu, že se různí lidé vyvíjejí tolika různými způsoby. Snažíme se ovšem – věda jinak nemůže – převést tuto rozmanitost aspoň zčásti na menší počet *typických variant* individuálního vývoje.

b) Vzestupné a sestupné stadium vývoje

Vývoj má především stadium vzestupné, často se dokonce za vývoj označuje jen toto vzestupné stadium. Pak následuje – zhruba řečeno – stacionární stadium, nazývané vývojové plató, a konečně sestupné stadium.³

Vývojový vzestup stejně jako sestup jsou nevratné procesy. I když v duševním vývoji pozorujeme někdy náznaky návratu, regrese na nižší úroveň, není to nikdy skutečný návrat ke stejné kvalitě; a také žádná omlazovací procedura nevede zatím ke skutečnému celkovému omlazení.

Vývojový vzestup znamená zdokonalování a obohacování. V tělesném vývoji vznikají nové orgány a nové funkce, např. rozmnožovací. V duševním vývoji se objevují také nové funkce, nové činnosti: vnímání barev, zpěv, logické uvažování, svědomí. Tyto funkce se zdokonalují, činnosti se zrychlují, zjemňují. V sestupném stadiu pak tělesný i duševní život upadá. Orgány slábnou, degenerují, přestávají fungovat. V duševním životě slábne paměť, člověk ztrácí zájem o to, co ho dříve těšilo, v novém prostředí se špatně přizpůsobuje. Život se omezuje, ochuzuje a zvolna rozpadá. Sestup končí tělesným i duševním úpadkem, stařeckým marasmem.

Vývojový vzestup a sestup se časově překrývají. Pokud jde o tělesný vývoj, biologická teorie trvá na tom, že všechny živé tkáně stárnou od samého začátku, od početí. Lidské oko je znatelně postiženo involucí už po desátém roce, kdy se začíná zhoršovat zaostření pohledu na blízko i na dálku, zatímco většina orgánů prochází ještě vzestupným vývojem. Mezníkem, kdy tělesný sestup začíná převládat nad vzestupem, je – podle hrubého odhadu – obyčejně třicátý rok života.

I v duševním životě se překrývá vzestup se sestupem. Například děti musí ztratit něco ze své spontaneity, ze své živé fantazie a bezprostřednosti, které u nich tolik obdivujeme, aby mohly postoupit ve svém vývoji a začít se soustavnou školní prací připravovat na své úkoly v dospělosti⁴. Jiný příklad: po padesátce by už málokdo zvládl vysokoškolskou matematiku, ale schopnost rozvážného, moudrého rozhodování, které se opírá o životní zkušenost, bývá lepší než v mládí. Pokračující vzestup tedy kompenzuje ztráty způsobené sestupem, a to někdy až do pozdního věku.

Vývojový sestup není pouhým úpadkem – asi jako když chátrá a opotřebovává se automobil. Jde – aspoň zčásti a aspoň v prvním stadiu sestupu – o důmyslnou, naprogramovanou přestavbu organismu a snad i psychiky. Touto myšlenkou se budeme podrobně zabývat v posledních kapitolách. Možná

3 Sestupné stadium se nazývá také involuce. Vzestupné stadium však nemůžeme nazývat evolucí, protože tento termín je rezervován pro vývoj druhů.

4 Snad nám zde pomůže přirovnání: květ musí ztratit okvětní plátky, aby se mohl vyvinout v plod. Vyvíjet se, jít kupředu znamená vždycky také něco ztrácet.

i sama smrt je něco jako zrušení útvaru na povel „Rozchod!“, který přichází zevnitř, z moudrého genetického programu.

c) Diferenciace a integrace⁵

Vzestupný vývoj spočívá v tom, že se jedinec *diferencuje* (rozdružňuje). V biologickém vývoji je to zřejmé: oplodněná buňka se množí dělením a postupně vzniká zárodek složený z buněk různého druhu, později z různých orgánů. Podobně chápeme psychický vývoj: již během nitroděložního života se plod začíná účelně pohybovat, po narození se pak objevují nové a nové psychicky řízené činnosti, jak jsme se o tom již zmínili při definici psychického vývoje. Nové činnosti přitom nevznikají „z ničeho“, nýbrž právě diferenciací těch činností, které zde již jsou: např. pohyby paží se zjemňují, dítě je schopno stále většího množství různých pohybů; totéž platí pro intelektové výkony, citové reakce atd.

Druhá stránka vzestupného vývoje spočívá v *integraci*. Opět je to jasné na tělesném vývoji: čím více má organismus různých orgánů, tím dokonalejší musí být jejich souhra. Tak třeba obyčejná chůze je už složitou integrací, koordinací pohybů celé řady svalů nohou, paží i trupu, které se na ní podílejí. Integrace se týká také citů a motivů: díky diferenciaci má člověk stále více různých přání, chtěl by je všechna realizovat; a jen díky dokonalejší integraci je v jeho životě řád, nikoli chaos, protože dokáže svá přání navzájem sladit, najít přiměřené kompromisy. Jdu si například zahrát košíkovou a přitom uspokojím současně své přání fyzicky se vyřádit, dokázat sám sobě i jiným, jak jsem zdatný, tedy posílit si sebevědomí, vybit nahromaděné agresivní napětí, které nemohu odreagovat v práci, kde vzniklo, být si citově blízko s jinými muži, popovídat si. Celkový zážitek je vyvážený, všestranně uspokojivý.

Integrace dodává našemu jednání a prožívání také *kontinuitu v čase*. Dovedu se například těšit na nějakou vzdálenou radost, naplánovat si řadu akcí, které mě přiblíží k žádoucímu cíli. Překážky, které mě při tom potkávají, dokážu přijmout jako výzvu ke zvýšenému úsilí, poprat se s nimi, a dokonce mít potěšení z toho, že se s nimi peru. Když mě jeden den práce nebaví, vzpomenu si⁶, že včera mě bavila a zítra pravděpodobně bude zase bavit, takže okamžitou nechuť zintegruji do celku svého citového života a tím ji zvládnou.

Integrace hraje významnou roli i v psychickém sestupu. Stárnout znamená ztrácet, a tu musíme odepisovat dosavadní možnosti, vyklízet pozice – což si vynucuje novou integraci všeho, co zbývá. Později se musí i sama integrace zjednodušovat a posléze selhává. Tím duševní život ztrácí pevnou organizaci a nezemřeme-li „včas“, dohasíná dříve než život těla.

5 Z latinského integer = celý, úplný; dosažení celistvosti, souhry, harmonie.

6 Pozor: paměť k tomu nestačí; musím umět paměti také uvedeným způsobem použít – regulační souhra je složitější.

Diferenciace a integrace společně vedou ke stále vyspělejšímu vnitřnímu řádu, ke složitějšímu uspořádání, proclenění, organizaci, jedním slovem ke *zdokonalení struktury*. Může jít o strukturu organismu, psychiky, osobnosti, ale také inteligence, citového života, vztahu dítěte k matce atd. Pojem struktury mívá širší nebo užší význam. Budeme ho užívat často, protože vývoj je vždycky změnou struktury – jejím zdokonalením nebo zhoršením.

d) Vývoj jako iniciativa

Když hnětu kus nahřátého vosku, jeho tvar se mění, ale nejde o vývoj. Vosk nemá iniciativu⁷, pasivně se poddává vnějšímu tlaku. Docela jinak obilné zrno: Proces klíčení a růstu vychází z něj, „zevnitř“, z genetického programu. Potřebuje k tomu sice určité vnější podmínky, zvláště vlhkost a teplotu, ty ale nenazveme tlaky (jako v případě vosku), nýbrž spíše *příležitosti*. Kvalita těchto příležitostí klade vývoji rostliny určité meze, usměrňuje jej a odborník by vyjmenoval celou řadu vlivů, kterými lze v laboratoři dosáhnout překvapivých výsledků, značně odlišných od růstu v běžných podmínkách.

Vývoj druhu je většinou úporným bojem⁸ o přežití, o expanzi, o přizpůsobení měnícím se podmínkám (podnebí, škůdcům, možné kořisti). Naproti tomu vývoj *jedince* často proběhne hladce: za příznivých okolností organismus v pohodě předá své geny a odchází ze scény.

Podobně jako vývoj rostliny vidíme i vývoj kteréhokoli živočicha a lidského jedince – vývoj tělesný i duševní. Iniciativa vychází zevnitř, svět je příležitost k vývoji. To platí pro iniciativu, danou genetickým programem i pro iniciativu danou tím, jaký už organismus v dané chvíli je (jakým se stal v daném prostředí), pro iniciativu psychických potřeb a motivů a konečně i pro vědomou, záměrnou iniciativu spočívající v tom, že člověk sám řídí svůj život určitým směrem. Je zde však důležitý rozdíl: člověk je tvor společenský. Už prenatální vývoj je výsledkem jemné souhry mezi organismem plodu a matky. A později rodina, škola i jiná společenství a instituce v této souhře pokračují: Iniciativa vychází z obou stran! Na každý pokrok dítěte už čekáme s novými hračkami, s novými úkoly, kterými jeho vývoj nejen urychlujeme (nebo svou nešikovností brzdíme), ale dáváme mu i určitý směr.

e) Učení jako mechanismus vývoje

Prostředí působí na člověka i na jiné živé bytosti různým způsobem. Nejjednodušší je působení fyzikálními vlivy, např. teplem; dále prostředí poskytuje mate-

7 Z latinského initium = počátek, původ. Mít iniciativu znamená být počátkem, původcem, zdrojem aktivity. Užívám tohoto slova ve velmi širokém smyslu, zahrnuji do něj děje biologické i psychologické, případně sociální.

8 Přiznávám, že toto je určitá beletristická dramatizace. Čistě objektivně viděno, probíhají jen náhodné mutace u jedinců a selekce těch, kteří jsou lépe přizpůsobeni danému prostředí.

riál pro látkovou výměnu, zvláště kyslík a potravu. Tyto vlivy působí na tělesný vývoj. Živočichové uzpůsobují navíc pod vlivem prostředí své životní činnosti podle *zkušenosti* – a to tím více, čím je nervová soustava složitější. Toto přizpůsobování se podmínkám prostředí na základě zkušenosti nazýváme učením.

Učení je tedy v psychologii mnohem širší pojem než v běžné řeči. Když mluvíme o učení laicky, myslíme obvykle úmyslné osvojování nějakých znalostí a dovedností, např. anglických slovíček nebo smečování v odbíjené. Ale k přizpůsobování prostředí na základě zkušenosti patří už vytvoření spánkového rytmu den–noc u kojence nebo zdokonalení v sání mléka z prsu; učíme se mít strach z nebezpečných předmětů, učíme se strčit prst do úst (zpočátku dítě strčí prst do úst náhodou a trvá několik týdnů, než přijde na to, že objevení se prstu v ústech může ovládat); výsledkem různých druhů učení je i neurotická úzkost,⁹ soucit s bolestí druhého, uvědomělé podřizování se autoritám, hnus ke špíně, věrnost ideálu.

Živá bytost se nemůže naučit cokoli, nýbrž jen to, k čemu má *příslušnou vlohu* (pohotovost, instinkt, genetický program). Komár se po vylíhnutí velmi rychle naučí létat, jeho genetický program pro létání se prosadí po kratičké zkušenosti. Komár nemá jinou volbu. Genetický program člověka je nekonečně volnější, otevřenější než program komára, člověk je přizpůsobivější nejrůznějším podmínkám prostředí. Za tuto výhodu platí tím, že se vyvíjí podstatně pomaleji. Při narození je vysloveně nehotový, dlouho zůstává zcela závislý na péči dospělých. I šimpanzí mládě se vyvíjí rychleji než dítě, asi do jednoho roku předstihuje šimpanz dítě prakticky ve všech činnostech, včetně porozumění lidské řeči.¹⁰ Dokonce se dříve naučí používat nástroje, což je projevem inteligence – ale jeho učení, a tedy i celý další vývoj, má mnohem „nižší strop“. Kde šimpanz končí, tam člověk vlastně teprve začíná.

Hybné síly duševního vývoje

Biologické hybné síly

Duševní vývoj je do značné míry determinován biologicky, tj. tělesným vývojem. Nejdůležitější je přitom vývoj mozku. Mozek se nejrychleji vyvíjí – jako ostatně celé tělo – v nitroděložním (prenatálním) stadiu. Po narození roste poměrně pomalu: dospělý má v poměru k ostatnímu tělu mnohem menší hlavu než novorozenec, a to ještě roste obličejová část hlavy více než mozkovna. Mozek má při

9 Naopak existuje i psychoterapie úzkosti, spočívající například v jejím vědecky podloženém *odnaučování*.

10 Opice makak rhesus se vyvíjí – pokud jde o psychomotoriku (psychicky ovládané pohyby) – padesátkrát rychleji než člověk.

narození na sto miliard buněk. Během života některé odumírají, podle nejnovějších poznatků se však mohou také tvořit nové. Struktura mozkových buněk se ještě řadu let dotváří, vzrůstá počet spojení mezi nimi a jejich dlouhé výběžky se lépe opouzdřují, takže se zdokonaluje vedení vzruchů (signálů) mezi nimi. Probíhá *maturace*¹¹ (biologické dozrávání) mozku a tím se zvětšují jeho funkční možnosti, roste kapacita pro učení. Na základě toho se realizuje genetický program, „vynořují se“ nové činnosti, pro které dříve nebyly předpoklady. Nedovedeme přesně říci, jak musí mozek dozrát, co se ve kterých jeho částech musí změnit, aby dítě dokázalo uchopit předmět, na který se dívá, aby dovedlo správně použít slovo „máma“, aby dovedlo nakreslit lidskou postavu s ústy a očima, aby samo sobě řeklo „nesmíš“. Máme však dobré důvody předpokládat, že takové zcela určité vývojové změny v mozku probíhají. Uvedené výkony se totiž objevují v určitém pořadí a v určitém věku, značně nezávisle na tom, v jakém prostředí dítě vyrůstá a co se je rodiče snaží naučit. Čím je dítě starší, tím je závislost jeho duševního vývoje na maturaci mozku volnější, tím větší roli hraje učení, tím více se také vzájemně liší děti vyrůstající v různých prostředích.

Také *sestupné stadium psychického vývoje* je determinováno biologicky. Rozhodujícím faktorem přitom patrně není úbytek mozkových buněk, ale zhoršení jejich funkce, přinejmenším zpomalování jejich činnosti (zpomalení postihuje ve stáří všechny životní pochody, některé více, jiné méně). Sestupný vývoj mozku probíhá (i u zdravého člověka) podle určité zákonitosti a je možné, že i on je řízen genetickým programem.

Mozek řídí organismus i jeho vývoj ve spolupráci se starším řídicím systémem – *hormonálním systémem*, což je systém žláz, které vyměšují do krve¹² chemické působky zvané hormony. Hormony se krví rychle rozšíří po celém těle a najdou svého adresáta, kterému předají příslušný pokyn k činnosti. Kdyby přestal hormonální systém fungovat, nežili bychom ani hodinu. Řídí však i pomalé děje jako menstruační cyklus, celkový tělesný růst, tělesnou proměnu v pubertě a řadu dalších vývojových změn. Zatím ani zdaleka neznáme všechny mechanismy hormonálního systému. Nejdůležitější z jeho žláz je zřejmě hypofýza (podvěsek mozkový), která produkuje větší počet hormonů než kterákoli jiná žláza, ovládá řadu dalších žláz a úzce spolupracuje s mozkem.¹³

11 *Maturací* rozumíme růst a změny probíhající v posloupnosti dané genetickým (vrozeným) programem, který se postupně aktivizuje, a to relativně nezávisle na vnějších vlivech. *Maturace limituje učení*, tj. určuje, co se jedinec může v daném vývojovém stadiu vzhledem k jejímu postupu naučit. Je ovšem závislá i na vnějších vlivech, například na zdravotním stavu – a také, což je pro nás zvláště zajímavé, do jisté míry i na duševním stavu a na tom, jak jsou stimulovány psychické procesy (Vágnerová, 2000, 21). *Maturace* a vnější vlivy tedy působí ve *vzájemné interakci*.

12 Jde o tzv. vnitřní vyměšování, často se užívá termínu vnitřní sekrece. Příslušný lékařský obor se nazývá *endokrinologie*.

13 Protože nervový systém a hormonální systém při řízení organismu úzce spolupracují, mluvíme často souhrnně o *neurohormonálním systému*.

Biologická determinace duševního vývoje spočívá tedy především v tom, že se vyvíjí mozek, nositel psychiky, a celý neurohormonální systém řízení organismu. Později však uvidíme, že biologické faktory působí na psychický vývoj ještě jinými mechanismy (viz str. 34).

Jak se vyvine neurohormonální systém a celé tělo, to záleží, jak už jsme řekli, jednak na prostředí, jednak na genetickém programu, na *dědičnosti*. Dědíme vlastnosti svého živočišného druhu, své rasy a svých konkrétních předků, především svých rodičů, s nimiž máme nejvíce společných genů. Některé dědičné vlastnosti se objeví ihned po narození nebo ještě dříve, některé až po mnoha letech (předpoklady pro dlouhověkost, nebo naopak náchylnost k určitým chorobám stárí).

Tělo, s nímž se rodíme, není dáno jen dědičností, ale také všemi vlivy prostředí, které na ně působily v prenatálním životě, např. nikotinem nebo alkoholem, které pronikaly do jeho tkání stejně jako do matčiných. Proto odlišujeme *dědičné* a *vrozené*: dědičné je to, s čím jsme byli počati, vrozené je to, s čím jsme se narodili.

Také na další vývoj organismu působí řada příznivých i nepříznivých faktorů: výživa, nemoci a také psychické vlivy, zpočátku zvláště pohoda v laskavém (nebo naopak chladném) mateřském náručí. Tak se dotváří to, čemu říkáme *tělesná konstituce*: je zčásti zděděná, zčásti daná prenatálními vlivy, působením prostředí v raném dětství, v malé míře i v pozdější době. Tělesná konstituce předznamenává celý další duševní vývoj.

V psychologii narážíme na každém kroku na *velké individuální rozdíly* mezi dospělými lidmi (ale už i mezi dětmi). Ptáme se: Na čem záleží, zda se u určitého člověka vyvine družnost a kooperativnost, vysoká inteligence, schopnost sebeovládání – a třeba psychická porucha? Hrají v tom větší roli dědičné vlohy, případně vrozené vlastnosti, nebo podmínky, ve kterých se rozvíjí dítě a dospívající?

Otázka se tedy vyhrocuje takto: Co je pro duševní vývoj člověka důležitější: *dědičnost, nebo prostředí*? Nese si každý člověk svůj osud už od narození v sobě, nebo záleží v podstatě na tom, jak na něj budeme působit výchovou?

V době, kdy jsme byli v psychologii a sociologii odkázáni na spekulace a neověřená pozorování mnohem více než dnes, někteří autoři jednostranně zdůrazňovali vliv dědičnosti na duševní vývoj člověka a ovšem na výsledek tohoto vývoje – osobnost¹⁴. Tvrdili například, že zločinnost je v podstatě dědičná,

14 Asi před 200 lety probíhal ve filozofii složitý a slavný spor mezi tzv. *empirismem*, který zastával Locke, a *nativismem*, který reprezentoval Leibniz. Locke tvrdil – zhruba – že vše, co je v lidské mysli, muselo se tam nějak dostat skrze smysly, tedy zvenčí: žádné vrozené ideje, na jaké věřil Platon! Nativisté namítali, že to nejpodstatnější, to jest *způsob, jakým na sebe necháme působit* to, co k nám přichází skrze smysly, je dáno předem. Tehdy byla psychologie součástí filozofie, nikoli samostatnou vědou. Dnes jsou v psychologii tyto diskuse mnohem věcnější a vyhrčená stanoviska filozofů v nich mají méně místa. Ale přece jen... Proč jsou odborníci, kteří vysvětlují určité jevy spíše dědičností, a jiní, stejně dobří, kteří vysvětlují tytéž jevy spíše působením prostředí? Je např. neuróza důsledkem slabosti centrální nervové soustavy, nebo ji působí spíše mezilidské konflikty?

zatímco jejich odpůrci v ní viděli důsledek neutěšených sociálních poměrů. Tento spor měl značný *ideologický význam*, podobně jako spor o dědičnost inteligence, který měl i přímý význam *politický*: názor, že inteligence je převážně dědičná, pomáhal konzervativcům v boji proti snahám demokratizovat školství. Jak dnes dobře víme, podvyživené děti s horší lékařskou péčí vyrůstající v podnětově chudém nebo jinak nevhodném prostředí a pod vedením méně kvalitních učitelů v hůře vybavených školách mají v jedenácti letech v průměru horší výsledky v inteligenčních testech, ať už jsou jejich dědičné předpoklady pro rozvoj inteligence jakékoli. Pokud se tyto rozdíly mezi nimi a mezi dětmi vyrůstajícími v kvalitním prostředí vykládaly pouze dědičností, byla psychologie zneužívána k obhajobě a udržování třídní nespravedlnosti. Podle testování v jedenácti letech se např. ve Velké Británii řadu let prováděl výběr na gymnázia. Děti, které nebyly vybrány, měly pak natrvalo prakticky uzavřen přístup k vyššímu vzdělání.

Dnes víme, že některé duševní vlastnosti a funkce se na dědičném základě vyvinou v příznivém i nepříznivém prostředí prakticky stejně, pokud ovšem parametry prostředí nejsou extrémní (zatím si dovedeme představit spíše prostředí extrémně nepříznivé než extrémně příznivé, zejména v prvních letech života). Například psychomotorika se v prvním roce zřejmě rozvíjí podle genetického programu a rozdíly v prostředí hrají malou úlohu: v určitém pořadí se objevuje zvedání hlavičky, „pasení koníčků“, sed, lezení, stoj a první kroky. Dítě velmi rychle dožene případné zpoždění zaviněné nemocí nebo omezením pohybu. Naopak jestliže věnujeme zvláštní úsilí tomu, abychom jeho vývoj urychlili speciálním cvičením, cvičené dítě nezíská trvalý náskok před necvičeným.¹⁵ Jiné vlastnosti a funkce se v nepříznivém prostředí nevyvinou, např. schopnost důvěřovat druhým lidem může být v raném dětství na celý život podlomena.

Autoři zdůrazňující vliv dědičnosti argumentují často tím, že prostředí ovlivňuje především obsah našeho myšlení, naše názory, postoje, které přejímáme od svého okolí, množství informací, které nám byly předány atd., daleko méně však vlastní strukturu osobnosti, např. inteligenci nebo svědomí. Jestliže vstoupíme dítěti nesprávné zásady, bude mít jeho svědomí „chybný obsah“, bude po něm vyžadovat třeba věrnost zločineckému gangu, jinak však bude fungovat normálně. Výsledky výzkumů v této oblasti mají velký význam pro pedagogickou psychologii.

Nový přístup k otázce dědičnosti a prostředí přináší *etologie*, jedna z nejslibnějších biologických věd. Etologové zkoumají chování různých druhů zvířat,

15 K podobnému výsledku vedl pokus obohatit prostředí kojence množstvím předmětů, jež silně poutaly jeho pozornost a měly tak urychlit jeho psychický vývoj. Zde se dokonce ukázalo, že tyto „atrakce“ mohou dítě odvést od přirozeného vývojového úkolu – seznamování s vlastním tělem (prohlížení ručiček).

od pobíhání mravenců až po způsob, jakým udržuje vůdce vlčí smečky svou autoritu. Chování zvířat je v mnohém druhově dědičné, skoro bychom řekli „čistě dědičné“, u pospolitě žijících druhů záleží však mnoho i na tom, co se mládě učí v kontaktu s matkou a s dalšími členy stáda nebo jiného společenství – případně i s členy lidské rodiny, v níž žije. Existuje také *lidská etologie*, která se snaží užívat stejných metod u člověka, srovnává lidské chování s chováním druhů člověku blízkých i vzdálených. Lidské chování se samozřejmě během posledních desítek tisíc let podstatně změnilo historickým vývojem. Copak mají společného grónský Eskymák (před vpádem naší civilizace do jeho země), ostrovan z Polynésie a strakonický dělník? Jestliže lidská etologie hledá v těchto třech společného „přírodního člověka“ – má vůbec nějaké šance? Zdá se, že přece jen ano, např. – jak uvidíme – srovnává-li se chování matky k novorozenci v těchto na hony vzdálených kulturách: je až zázračně podobné! (Viz str. 95) Ukazuje se, že lidské instinkty nejsou chudé. Naopak, *naše instinktová výbava je velmi bohatá*. Nevytváří však hotové, rigidní celky chování. Její prvky vstupují do historicky vznikajících forem chování, projevují se v nejrůznějších modifikacích, podobách a převlecích. Jsou jakoby tvárným, ale nezničitelným materiálem, ze kterého společnost vzděláváním a výchovou vytváří psychiku dítěte a později dospělého člověka. Když se snažíme vysvětlit, proč se k sobě dnešní lidé navzájem chovají určitým způsobem, nabídne se nám někdy odpověď: protože to bylo účelné pro přežití jedince nebo společenství předhistorických lidí. Lidé, nebo dokonce už jejich předkové podobní dnešním lidoopům snáze přežili, když se takto chovali, proto se toto chování zakódovalo do genetického programu a udrželo se do dneška – ať už je za současných podmínek účelné, nebo nikoli. Tento způsob uvažování se nazývá *neodarwinismus*; jeho významným reprezentantem je Dawkins, autor vlivné studie *Sobecký gen*.¹⁶ Došli bychom jistě k podivným koncům, kdybychom na tomto základě chtěli vybudovat celou teorii společnosti, lidské psychiky a kultury a zařídit podle této teorie třeba školský systém. Některé hypotézy, ke kterým neodarwinisté docházejí, jsou však zajímavé a podnětné; mají v současné psychologii stále větší vliv. Instinktovou výbavu je třeba ve výchově využívat a usměrňovat, není moudré ji ignorovat.

Sociální hybné síly

Jak víme, vývoj je do značné míry *determinován prostředím*. To platí pro vývoj každého organismu a pro jakýkoli systém, který se vyvíjí, třeba i pro naši planetu. Vlastně bychom ani nemohli říci, co je vývoj, kdybychom vynechali vliv prostředí.

16 Dawkins, R.: *Sobecký gen*. Mladá fronta, Praha 1998.

Ve vývoji člověka a jeho psychiky hraje tedy prostředí samozřejmě také svou roli. Přitom však musíme zvlášť zdůraznit úlohu toho prostředí, kterým je pro jednotlivého člověka *společnost*.¹⁷ Každý z nás žije a vyvíjí se především v *interpersonálních* (mezilidských) vztazích k lidem, s nimiž se dobře zná a kteří jsou mu osobně blízcí; nemusí mu přitom být sympatičtí, existují i nenávistné interpersonální vztahy. Jejich typickým příkladem jsou rodinné vztahy. Dále žijeme ve vztazích k *větším skupinám*, do nichž patříme, jako je školní třída nebo pracovní kolektiv velké dílny; co do velikosti následuje pak obec nebo jiná velká organizace, jako např. Česká lékařská společnost, národ – a nakonec přijde lidstvo jako celek.

Společnost na nás působí na každém kroku a určuje, jak se budeme vyvíjet *po celý život*. Poskytuje nám k tomu určité možnosti a jiné možnosti, které by nám genetický program dovoľoval, naopak vylučuje, podle potřeby i velmi energickým omezováním a donucováním. Začlenění do školní výuky, vstup do manželství, odchod do důchodu, to jsou *společenské mezníky* na naší životní cestě. V každé kapitole knihy budeme sledovat, jak společenské vlivy – např. způsob obživy, který nám společnost umožňuje, informace, jež nám dodává, výzvy, které nám adresuje (např. reklamními slogany) – rozhodují i o tom nejosobnějším, jak spoluurčují – často aniž to tušíme – naše city, volby a činy.

Podstatnou složkou vývoje jedince je *socializace*, příprava na plnění úloh a rolí, které nás čekají jako rodiče, pracovníky, občany. Je to vrůstání do společnosti, ve které máme žít. Společnost, tj. rodina¹⁸, škola atd., nás přitom více či méně plánovitě a záměrně vede. Učí nás například, že máme celý svůj život chápat jako veliký, zodpovědný úkol: převzít to nejcennější, co nám nechali předkové a co nám předává bezprostředně předcházející generace, přidat k tomu, co dokážeme (nebo aspoň na tom poopravit, co se dá), a předat to – jako štafetový kolík – generaci svých dětí.

Socializační program je časován v něčem velmi přesně, např. pokud jde o vstup do školy. Pouze u jedinců, jejichž biologický a psychický vývoj značně vybočuje z průměru, jsou zde možné výjimky (odklad školní docházky při tzv. školní nezralosti, a naopak u mimořádně nadaných dětí i přeskočení ročníku). Jiná očekávání jsou volnější: kdy si dívka přestane hrát s panenkami, kdy (a zda vůbec) chlapec absolvuje taneční hodiny, je do značné míry ponecháno na jejich vůli.

V dospělosti přibývá takových jednání a rolí, které nejsou přímo předepsány, k nimž nás však společnost (rodina, příbuzenstvo, okruh přátel a zná-

17 Často se setkáváme s tím, že se pod pojmem společnost rozumí jen společnost jako celek, nebo dokonce jedna její instituce, stát. Připomínám proto, že společnost – to je také rodina, skupina přátel, sportovní klub, školní třída, řečník a posluchači shromáždění na jeho přednášce, autor a čtenáři jeho knihy.

18 Rodina je jednou ze skupin, které nám zprostředkovávají obecné sociokulturní vlivy, a to vždy v určité modifikaci.

mých, ale i sdělovací prostředky) nepřímou vede, mohli bychom říci *tlačí*. V tomto smyslu se mluví o *sociálních hodinách*: pro každý životní krok, pro zaujetí každé nové role a pro modifikaci každé už zaujaté role existuje určité *předpokládané optimum*, na něco je v dané chvíli ještě brzy, na jiné věci nejvyšší čas a opět na jiné už příliš pozdě. To platí pro sňatek¹⁹ a plození dětí, pro různé způsoby zábavy a rekreace, pro způsob oblékání, pro sexuální a erotický život (např. líbání na lavičce v parku). Nejrůznějšími způsoby, ve sdělovacích prostředcích zejména věkem herců, kteří hrají určité role v populárních pořadech (resp. věkem, na který tito herci vypadají), jsme vedeni k tomu, abychom dodržovali čas sociálních hodin. I když je dnešní doba v mnohém tolerantnější než tradiční společnosti, nedbání sociálních hodin vyžaduje někdy značnou odvahu a vnitřní nezávislost. Většina lidí je vůči nim citlivá, ať vědomě, nebo bezděčně.

Je užitečné odlišovat *dvou* socializační program vývoje: aktuální a historický. *Aktuální program* zahrnuje to, k čemu nás společnost záměrně vede, co se nám snaží vštípit: abychom se určitým způsobem podřizovali autoritám, abychom určitým způsobem pečovali o své zdraví, abychom se snažili o úspěch, ale užívali při tom jen dovolených prostředků.

Historický program je nezáměrný, je uplatňován (i přijímán) bezděčně, ale není proto méně vlivný. Tento program může být v souladu s aktuálním programem, bývá však mezi nimi mírnější nebo ostřejší protiklad. Historický program je zakódován např. v pohádkách, které svým dětem vypravujeme před spaním, v lidových písních, které je učíme, ve zděděných zvycích, které dodržujeme. Je zakódován v tradiční kultuře a – jak vícekrát uvidíme – přímo v jazyce, kterým mluvíme.

Aktuální a historický program nevyčerpávají celé působení společnosti na vývoj dítěte, případně dospělého. Účinně působí i *nezáměrně vzniklé podmínky*, ve kterých člověku umožníme pracovat a bavit se (např. zavedením mobilních telefonů) – tyto podmínky mohou rušit, nebo naopak podporovat určité části aktuálního i historického programu. Dále musíme brát v úvahu i rozpory uvnitř aktuálního programu, zejména mezi školou, rodinou, sportovním klubem, televizí a dalšími společenskými činiteli. Rozpory existují konečně i mezi jednotlivými částmi aktuálního programu prosazovaného v jednom prostředí, např. v rodině.

Aldous Huxley vylíčil ve vědeckofantastickém románu²⁰ společnost vybudovanou na velmi racionálním aktuálním programu při plánovitě a důsledně vyřazení historického

19 Je vždycky riskantní vybočit z řady, vzepřít se sociálním hodinám a předbíhat nebo se opožďovat. Například sociální hodiny se nám zřejmě předbíhají, pokud jde o věk sňatku. Mnoho mladých lidí vstupuje do manželství psychicky nezralých, a u mnoha z nich je důvodem strach, že by zmeškali: když se všichni moji vrstevníci horempádem žení, která pak zbude na mě? (V posledních letech u nás ovšem průměrný věk vstupu do manželství stoupl.)

20 Huxley, A.: *Konec civilizace*. Praha 1971.

kého programu: Inženýři lidského štěstí vytvořili podmínky, v nichž každý občan užívá – rozumně regulován – všech možných příjemností života. Jsou vymýceny jakékoli příliš silné city, jež by mohly vést k tragédiím. Proto se děti rodí ze zkušavek a neexistuje osobní mateřství. Z téhož důvodu patří k dobrému mravu sexuální promiskuita a intenzivní účast na sportech a jiných kolektivních zábavách, jež člověku nedovolují, aby si začal klást klasické lidské otázky. Vždyť by se jen zbytečně trápil a mohl by dospět k nežádoucím, společensky nebezpečným myšlenkám. Shakespeare i Bible jsou v trezoru, ostatně s celou „starou“ literaturou. Věda slouží pouze technickému pokroku, nikoli hledání pravdy. Lidstvo žije v hlubokém míru a stálých radovánkách. Pointou příběhu je konfrontace mladého divocha z rezervace, vychovaného tradičně, s touto šťastnou civilizací: Ukazuje se, o kolik je tento chlapec bohatší, opravdovější, lidštější než jeho noví přátelé. – Huxleyho román je prorockou parodií konzumní společnosti, která se v době napsání (1932) začínala rýsovat ve Spojených státech.

Každá doba rychlých společenských přeměn – a naše doba k nim jistě patří – je poznamenána nejen zesíleným protikladem aktuálního a historického programu, ale i rychlými změnami aktuálního programu. Máme-li dnes rozumět své životní cestě, musíme ji vidět v této souvislosti. Staré tradice zanikají a nové se jen pomalu rodí. Vyvíjíme se jinak než naši otcové, a naše děti se vyvíjejí jinak než my.

Současné změny ve způsobu života, které přináší celý společenský vývoj, tedy vývoj ekonomický, politický, technický, kulturní a duchovní, jsou tak prudké, že sotva stačíme sledovat jejich vliv na lidskou psychiku. Někdy mě tlačí jako noční můra tato otázka: Stačí vůbec celá naše slavná psychologie i přes všechny své pokroky držet krok s proměnami lidské psychiky v tomto století? Máme šanci rozumět sami sobě za deset, dvacet let lépe než dnes (nebo aspoň stejně dobře)?

Pod vlivem etologie (viz str. 28) dnes v psychologii i v jiných vědách o člověku užíváme nově pojmu *rituál*²¹. Myslí se tím nejružnější úkony vykonávané podle daných pravidel. Rituály jsou někdy velmi složité činnosti, jejichž smysl není vždycky jasný ani těm, kteří je vykonávají: tak je tomu u četných náboženských rituálů. Rituálem v širokém etologickém smyslu je např. složité „namlouvání“ samečka a samičky u ryb, ptáků i savců, včetně kulturního člověka. Některé rituály umožňují, aby se přijatelnou formou a v neškodných mezích uspokojovaly významné a zároveň nebezpečné potřeby a přání. V tomto smyslu je rituálem společenský tanec i boxerské utkání. V druhém případě se uspokojuje – kromě jiných – potřeba porvat se, a to pořádně, s veškerou vervou; přitom přesná pravidla (rukavice, dovolené údery, zákaz bít protivníka, který leží) drží tuto riskantní činnost v určitých mezích: boxerský zápas je ritualizovaná rvačka. K rituálům patří soudcovský talár, olympijský oheň, slavnostní připítek, udělení vyznamenání, nošení vyznamenání i odnětí vyznamenání, pozdrav, složení lékařského slibu a četné jiné.

21 Z latinského *ritus* = náboženský obřad, ale také prostě zvyk, způsob, obyčej.

Biodromální psychologie a sociologie se zaměřují zvláště na rituály přechodu, jakými jsou v tradičních společnostech obřady přijímání mezi dospělými, sňatek, křest. Proto se s pojmem rituálu setkáme na nejrozličnějších místech této knihy.

Osobnost jako hybná síla vývoje

Ukázali jsme, jak je duševní vývoj determinován na jedné straně biologickými hybnými silami, na druhé straně společností, v níž žijeme a jež nás také mocně usměrňuje. Nutně se objevuje otázka: a co my sami? Je naše psychika, naše já, naše osobnost také hybnou silou vývoje – tedy: svého vlastního vývoje? Je duševní vývoj determinován i psychologicky, nejen biologicky a sociálně? Vědecká odpověď zní samozřejmě: Ano – i když v praxi máme stále sklon podléhat *předsudku, že rozhodující jsou biologické a sociální faktory, jež jsou snadněji vykazatelné a jejichž vliv lépe zapadá do našeho běžného myšlení.* Ano, to, jací jsme „uvnitř“,²² jaká je naše osobnost, rozhoduje do značné míry o tom, jací budeme – a to ve vzestupném stadiu vývoje tím více, čím jsme starší, resp. čím dále jsme pokročili.²³ To, jak jsme se naučili jednat v různých situacích, determinuje naše další činy a jimi se dále formuje naše osobnost, její vědomé i nevědomé složky a jejich integrace. Kdykoli se ovládneme a uděláme, *co chceme, nikoli co se nám právě chce*, vzroste naše schopnost ovládat se i v budoucnu. Sebereme-li dost odvahy ke statečnému činu, budeme pravděpodobně příště ještě statečnější; a totéž platí o zbabělosti. Jestliže dobře rozumíme svým motivům (tj. víme, co chceme), rozhodujeme se na životních křižovatkách rozumněji, vyhneme se zklamáním, konfliktům a katastrofám v osobních vztazích, vyvíjíme se příznivěji. Vývoj osobnosti bývá – a má být – i výsledkem cílevědomé aktivity. Člověk dokáže sám sebe měnit podle ideálu, který přijme, podle cíle, který si stanoví. Může na sobě pracovat jako tvrdě trénující sportovec. Každý člověk je – v určité míře – *tvůrcem sebe samého.*

Nechci však inzerovat laciný optimismus starých osvícenských moralistů, kteří věřili, že rozumným, ušlechtilým úsilím se v životě všechno zmuže. I když

22 Myšlenku, že existuje duše, která se vyvíjí (zčásti) nezávisle na těle a na společnosti, neakceptujeme. Člověk je *jednotou tělesného a duševního života*, rozdělování na tělesné a duševní je v psychologii (na rozdíl od některých náboženských nauk) pomůckou našeho poznávání – sice důležitou, ale přece jen pouhou pomůckou.

23 V involučním stadiu vývoje může opět převládnout biologická determinace, jsou však velké rozdíly v tom, jak se člověk vyrovnává s biologickými změnami. Při pitvě někdy lékaře udivuje, s jak pokročilou atrofií mozku mohl starý člověk v životě ještě docela dobře obstát a na druhé straně při jak zřejmém duševním úpadku senilního typu může být mozek stále ještě bez nápadných změn. – V involuci může hrát vedle výraznějších biologických vlivů zvýšenou roli také sociální determinace, zvláště vztahy rodiny a dalších blízkých lidí ke starému člověku.

si odmyslíme meze, které nám klade biologie (labilita a zranitelnost nervového systému, nemoci), a tragédie, jež mohou postihnout naše vztahy s druhými lidmi, případně situace, které budou nad síly našeho charakteru, jsou zde možná ještě hluboké, jen povrchně zhojené jizvy v naší osobnosti, které se při náporu zvenčí mohou nečekaně otevřít.²⁴ – Na druhé straně však může jaksi samo od sebe, z nám samým skrytých „hlubokých studní“ v nás vyprýštit něco silného a krásného, o čem jsme neměli ani tušení: silná radost z existence druhého člověka, tvořivá svoboda k novým činům.

Člověk má tedy určitou svobodu v tom, co sám ze sebe vytvoří. Někdo má této svobody mnohem více a někdo zase mnohem méně než většina ostatních. Máme svobodu volby, ale můžeme volit jen z rozumných (čímž neříkám: přízemně realistických) alternativ. Někdy je to svoboda architekta, který může podle svého rozhodnutí vytvořit projekt budovy, případně dokonce rozhodnout, zda má jít o nemocnici, vězení nebo divadlo – ale musí respektovat fakt, že základy a přízemí už stojí! (Chcete-li si ještě pohrát s tímto přirovnáním, uvažujte o svobodě architekta, který má přestavět starou budovu, ale má k dispozici jen určité množství peněz, jen určitou techniku a jen určitý druh materiálu. Tak jsme na tom možná v padesátce.) – Jsou v životě chvíle, ale také léta nebo celá dlouhá období, kdy máme velkou svobodu rozhodování i možnost něco ze sebe udělat – a na druhé straně chvíle i léta, kdy nemáme víc svobody než galejník připoutaný ke svému veslu.

Bio-psycho-sociální determinace duševního vývoje

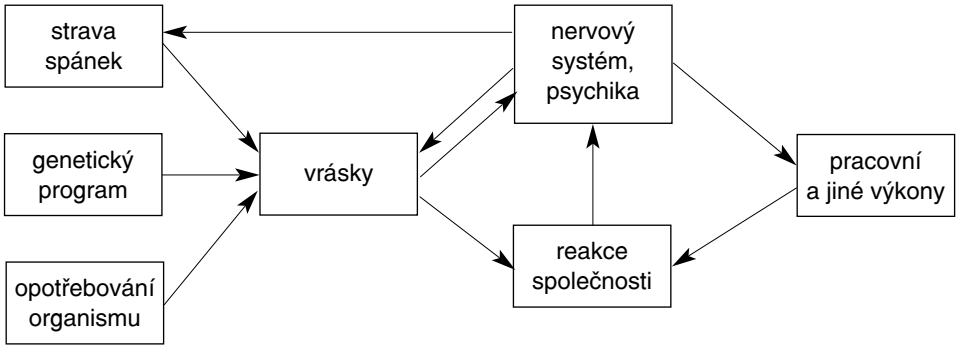
Biologické, psychologické a sociální hybné síly duševního vývoje se různě *kombinují a prolétají*. Biologický vývoj organismu zahrnuje i mozek a vývoj mozku usměrňuje duševní vývoj, urychluje ho, nebo naopak brzdí.²⁵ Biologický vývoj celého těla však působí i jinou cestou: vytváří nové příležitosti pro naše akce,

24 Existuje neobyčejně houževnatý předpoklad, že „většinou si lidé za všechno můžou sami“; ze kteréžto moudrosti dokážeme jakýmsi podivuhodným sebeklamem vyloučit vlastní osobu. Kdybychom sečetli všechny psychiatricky nemocné včetně slušného počtu nediagnostikovaných, všechny alkoholiky a toxikomany včetně obrovského počtu těch, kteří jsou na hranici mezi touto nemocí a zdravím, všechny lidi s rozvráceným osobním životem, neschopné uspokojivého partnerského vztahu, ať už žijí v manželství, nebo ne, a všechny zahozené nebo zaslápnuté talenty – kdo se odváží tvrdit, že aspoň polovina z nich „si za všechno může sama“? – A jakže souvisí tento předpoklad s tématem mé knihy? Takto: v dětství jsme došli k přesvědčení, že budeme-li poslouchat rodiče, všechno dobře dopadne. Rozumem dávno víme, že to není pravda, cítem se toho držíme často ještě uprostřed života. Předpoklad „většinou si lidé za všechno můžou sami“ můžeme přeložit jako „když budu hodný, tohle se mi nestane, ti druzí *zlobili!*“ Vývoj v dospělosti můžeme vidět jako postupné oprošťování od řady takovýchto předpoklů.

25 Zde je třeba objasnit ještě z jednoho zorného úhlu, jak chápeme vztah mezi biologickým a psychologickým, mezi tělesným a duševním životem: Mozek je orgánem psychiky a psychika je jeho funkcí. Avšak mozkové jevy, jež pozoruje biolog (třeba vlny elektroencefalogramu), mají jinou povahu než psychologické jevy, zjišťované metodami psychologie (fantazie, jež nám zkoumaný člověk sděluje, jeho výtvoř, jeho výraz citu). Proto mluvíme o „vzájemném působení“ něčeho, co je bytostně jednotné, jediné, pouze jinak nazírané.

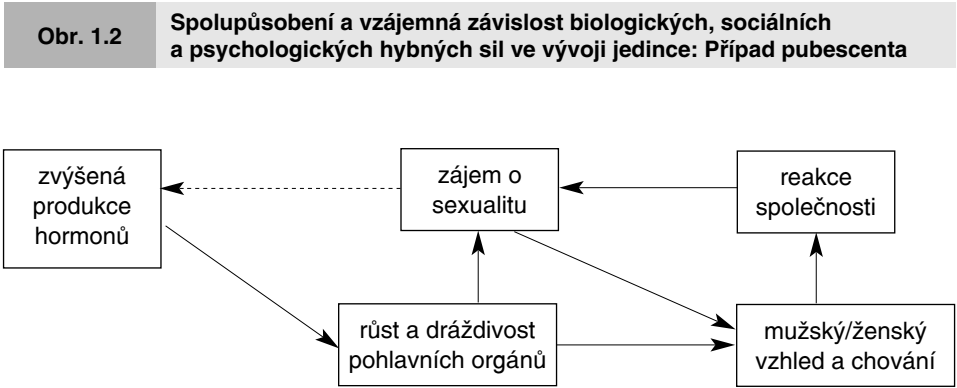
nebo naopak omezení, se kterými se musíme vyrovnávat. Například vrásky a pleš, které vidí stárnoucí muž v zrcadle, jsou pro něj signálem, aby přizpůsobil způsob života nové vizáži. Řekněme, že je to pro něj z nějakých důvodů právě nyní mimořádně obtížné a muž zmalomyslní. Bude to na něm vidět. Společnost, která dosud plynule přizpůsobovala své jednání s ním těm prohlubujícím se vráskám a šířící se pleši, bude mít nyní ještě větší sklon přehlížet ho, vytlačovat ho z výhodných pozic. To také ovlivní jeho duševní stav, řekněme, že směrem k depresi. Deprese zhorší pracovní výkon a dále nepříznivě změní chování v práci i v rodině. Zároveň stárnoucí muž – snad už náš pacient – pod vlivem deprese ztratí chuť k jídlu, což opět zhorší tělesný stav a prohloubí vrásky. Celý žalostný propletenec, zakreslený v blokovém schématu na obrázku 1.1, bychom mohli ještě obohatit dalšími šipkami, kdybychom uvažili i oslabení sexuálního života, případně zpodrobnit tím, že bychom zakreslili jako zvláštní bloky rodinu, hospodu, kde muž je štamgastem, pracovní kolektiv atd.

Obr. 1.1 **Spolupůsobení a vzájemná závislost biologických, sociálních a psychologických hybných sil ve vývoji jedince: Příklad stárnoucího muže**

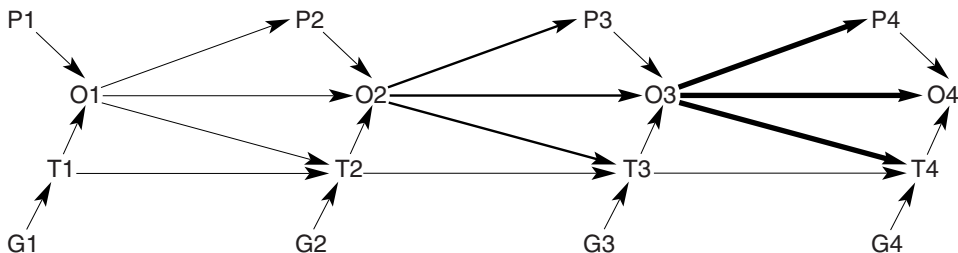
Optimističtějším a ještě zajímavějším příkladem vzájemného proplétání biologických, psychologických a sociálních determinant psychického vývoje je puberta. Předpokládáme, že jejím spouštěčem je tělesný vývoj, probíhající podle genetického programu. Na povel z hypofýzy začnou varlata vylučovat do krve více hormonu testosteronu (u dívek vaječníky více progesteronu). Tím zapůsobí na mozek a v důsledku toho bude pubescent citlivější na dráždění vnějších pohlavních orgánů i vnímavější ke všemu, co se v jeho okolí týká erotiky a sexu. Zároveň pohlavní orgány rychle rostou, objevují se řadra a širší boky, vzhled chlapců a dívek se blíží vzhledu dospělých, stávají se předmětem normálního heterosexuálního zájmu. Determinační šipky jsou zakresleny v blokovém

schématu na obrázku 1.2. Na rozdíl od případu stárnoucího muže chybí v tomto případě působení psychiky na tělo. Je ovšem myslitelné, že probuzený sexuální zájem zvýší produkci hormonů nebo nějak jinak urychlí tělesnou pubertu. Není to prokázáno. Ovšem: Proč se v minulém století za 80 let průměrný věk při první menstruaci posunul v naší kultuře ze 16 let na dvanáct a půl roku? Vysvětluje se to lepší výživou a zdravotní péčí i jinými faktory (viz str. 172). Můžeme však uvažovat i takto: Společnost intenzivně zaměřená na sexualitu konfrontuje dětskou psychiku dříve a naléhavěji s erotikou a sexualitou a dříve probuzený sexuální zájem vede k časnějšímu hormonálnímu odstartování puberty. Je-li tomu tak, kruh se uzavírá a můžeme v našem grafu dokreslit příslušnou šipku.

Vzájemné vztahy jednotlivých hybných sil duševního vývoje znázorníme nyní ještě obecněji a vyjádříme přitom, jak roste úloha osobnosti jakožto determinujícího činitele v jejím vlastním vývoji (viz obr. 1.3). Symboly G_1 až G_4 představují genetický program daného individua. Tento program ovlivňuje vývoj těla, přičemž z našeho hlediska je ovšem nejdůležitější vývoj mozku. Stavby těla v čase označujeme symboly T_1 až T_4 . Tělesný stav působí na osobnost, kterou značíme O_1 až O_4 . Kromě toho působí na osobnost prostředí, zvláště společnost. Proto zavádíme ještě symboly P_1 až P_4 . Tento graf by bylo možno zkomplikovat ještě dalšími symboly a šipkami, pro náš účel to však není třeba.

Pro jednoduchost předpokládáme, že osobnost je na samém začátku (O_1) výsledkem působení genetického programu na jedné straně a společenského prostředí na druhé straně a že vliv obojího je stejný; to vyjadřujeme stejně silnými šipkami. Osobnost v dalším časovém bodě (O_2) je už determinována také svým vlastním, „vnitřním“ vývojem, mohli bychom také říci samovývojem ($O_1 \rightarrow O_2$). Pro jednoduchost předpokládáme všechny vlivy stejně silné, a kreslíme

proto také stejně silné šipky. Je-li však již osobnost zde, ovlivňuje tělesný vývoj i prostředí, tedy stavy T_2 a P_2 – například matčin zájem o kojence je větší, jestliže se na ni kojenec pěkně usmívá. Čím je osobnost strukturovanější, zralejší, rozvinutější, tím je také stabilnější a později i cílevědomější. Tím větší je její vliv na její vlastní budoucnost. Proto kreslíme šipku O_2-O_3 již silnější. Sílí ovšem i vliv osobnosti jednak na prostředí, jednak na vlastní tělo, kreslíme tedy i šipky O_2-P_3 a O_2-T_3 silnější.

Celý graf nechce vyjádřit, že osobnost je nejsilnější hybnou silou svého vlastního vývoje, nýbrž pouze to, že její význam jako determinálního faktoru sebe samé stoupá. Mohli jsme začít se šipkou O_1-O_2 čtyřikrát nebo desetkrát slabší, než jsou šipky P_1-O_1 a $G_1-T_1-O_1$, abychom vyjádřili, že se význam osobnosti pro její vlastní vývoj jen zvolna přibližuje významu genetického programu a významu prostředí. – Ostatně by si patrně nikdo netroufl číselně vyjádřit vzájemný poměr velikosti sil, o kterých zde mluvíme; lze se o to pokoušet nanejvýš pro některé dílčí vlastnosti osobnosti a pro některé dílčí vlivy, a to ještě jen za zvláštních podmínek.

Je-li již osobnost pevně zformována, překvapí nás někdy její *stabilita za podmínek, kdy se její biologická determinace silně mění*. Například ženy, kterým byly chirurgicky odnаты vaječníky a jež tedy ztratily zdroj některých hormonů nezbytných pro rozvinutí sexuální funkce a sexuálního života, nyní žijí a cítí sexuálně stejně jako dosud. Jindy naopak psychické faktory a sociální vlivy „rozjedou“ tělesné procesy, které pak už nemohou zastavit. Například při duševní poruše zvané mentální anorexie dívka příliš málo jí, protože si přeje zhubnout (předpokládá se, že má v hloubi duše odpor k tomu stát se zralou ženou). Zajde-li věc příliš daleko, začne její mezimozek produkovat chemické látky, jež působí nechutenství, a toto nechutenství je teď už také – nebo především – tělesně podmíněné.

Průběhové formy duševního vývoje

Pětiletá dívka a padesátiletá zralá žena: obě se vyvíjejí. Ale co má vývoj v pěti a v padesáti společného? Jde přece o docela jiné problémy, jiné tělo, jiné sociální postavení, jiné naděje a obavy, o jinou životní perspektivu!

Odpovídám: Není jisté, že je obsah problémů – psychologicky vzato – docela odlišný. Ale zaměříme se zatím na způsob, na *formu*, kterou probíhá duševní vývoj. I v případě, že je obsah úplně jiný, může být forma stále ještě podobná, jak je tomu v psychologii ostatně dosti často. Zákonitost formy nám snad pomůže pochopit společné rysy vývoje v různých věkových obdobích.²⁶

Jak tedy probíhá duševní vývoj?

Vzestup a pokles jednotlivých vlastností

(kvantitativní změny)

Pro popis duševního vývoje je někdy výhodné měřit určitou vlastnost u osob různého věku a srovnávat navzájem průměrné hodnoty skupin, které se věkově liší.²⁷

Jak můžeme měřit psychické vlastnosti? Je to možné – samozřejmě jen nepřímou a někdy se značným rizikem chyby. Sčítáme např. správné odpovědi v testu inteligence a z výsledku odvozujeme inteligenční kvocient, tedy určitou míru, kvantitu. Jiný příklad: Měříme, jak se mění elektrický odpor kůže, když pokusnou osobu úmyslně necháme selhat v nějaké úloze, třeba při řešení hlavolamu, který je zdánlivě snadný, ve skutečnosti však neřešitelný. Změna kožního odporu signalizuje zranitelnost sebevědomí, sklon k pocitům méněcennosti apod.

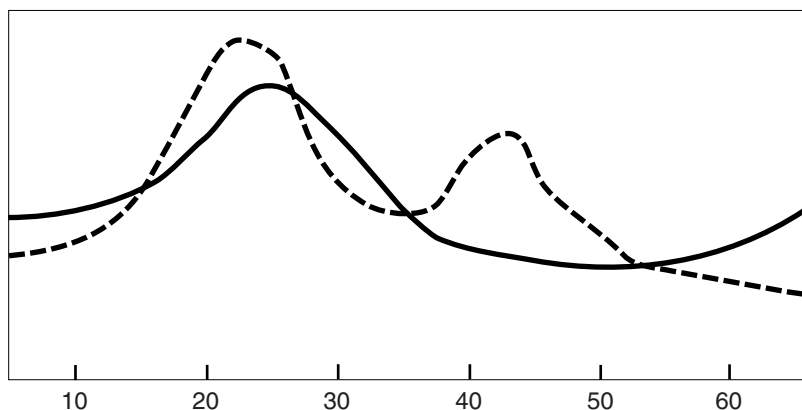
Na obrázku 1.4 je schematicky znázorněno, jak s věkem stoupá a klesá úzkostnost. Matematicky řečeno, věk je v tomto grafu nezávisle proměnná, úzkostnost závisle proměnná. Vidíme, že sklon k úzkosti bývá v mladé dospělosti poměrně vysoký, později klesá, ustaluje se na dlouhém vývojovém plató a ve stáří opět stoupá. To platí pro *průměrnou křivku* úzkostnosti, odvozenou z měření u velkého množství osob, která je na obrázku zakreslena plnou čarou. Křivka úzkostnosti *jednotlivého člověka* bývá často „kotrbatější“ a mívá jak jiný tvar, tak i podstatně vyšší, nebo naopak nižší celkovou úroveň. Jedna taková křivka je na obrázku zakreslena přerušovanou čarou. Křivky rozumných a jiných schopností v dětství a mládí stoupají a pak po delším nebo kratším vývojovém plató opět klesají. Vrcholu se dosahuje v některých schopnos-

26 Přísně vzato nelze obsah a formu vývoje oddělit, neexistují zvlášť. Jde zase jen o dva různé pohledy na jediný proces.

27 Druhá možnost je měřit vlastnost opakovaně u týchž osob v různém věku, máme-li možnost rozvrhnout výzkum na dlouhou dobu (viz str. 67).

tech dříve, v jiných později, pokles nastává také v různé době a je různě prudký (podrobně viz str. 196, 197).

Obr. 1.4 **Vývojové křivky úzkostnosti**

Vývojovou křivku můžeme považovat za jednoduchý *model vývoje*. Křivka mnoho napoví, ale to nejdůležitější musíme často hledat za ní, případně ve vysvětlení jejího tvaru. Například průměrný výkon v některých testech inteligence zůstává po řadu let prakticky stejný, ačkoli způsob myšlení, kterým lidé v různém věku dosahují stejných výsledků, se podstatně a zajímavě liší. Jindy se kvalitativní změna, když k ní ve vývoji dojde, projeví náhlým zlomem plynulé věkové křivky, směrem nahoru nebo dolů.

Vývoj jako hierarchizace

Začneme příkladem z biologie, kde jsou vývojové zákonitosti názornější a odkud se – jak už víme – psychologové často inspirojí. Během vývoje druhů se postupně zdokonalovalo řízení organismu centrální nervovou soustavou. Během tohoto vývoje hlavové centrum nervové soustavy ovládlo celou míchu, podřídilo si ji. Napřevzalo její funkce, nevyřadilo ji, ale právě si ji podřídilo, a to tak, že jí ponechalo určitou autonomii. Ve vývoji mozku se opakoval podobný proces: jeho vývojově novější části ovládly starší části a podřídily si je. Nakonec, jak známo, neobyčejně zmohutněla mozková kůra, která si podřídila – i když nikoli absolutně – celou nervovou soustavu. Totéž se opakuje v biologickém vývoji jedince. Tak např. zpočátku jednotlivé svaly reagují pohybem na přímé podráždění, později nastoupí míšní řízení a nakonec převezme vládu mozek. Jestliže je centrální řízení oslabeno nebo vyřazeno, získávají jednodušší, vývo-